

Quatre lliçons d'Enric Lluch¹

Oriol Nel·lo

Institut d'Estudis Catalans

President de l'Institut, Rector de la Universitat Autònoma de Barcelona, Vicepresident de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, membres de l'IEC, Presidents de la Societat Catalana de Geografia, de la Societat Catalana d'Ordenació del Territori, de l'Associació Catalana de Ciència Regional, Degana de la Facultat de Lletres de la UAB, Director del Departament de Geografia de la UAB, diputats al Parlament de Catalunya, senyora Montserrat Galera, família Lluch, benvolguts col·legues,

Permeteu-me abans que res agrair molt cordialment als organitzadors de l'acte la seva cordial invitació a intervenir avui aquí. És per mi un goig i un honor. Com per tants del presents, Enric Lluch va ser el meu mestre, en el sentit més ple del mot. No estic molt segur, deixeu-m'ho dir de seguida, que, amb la seva proverbial discreció i amb la seva concepció de la vida intel·lectual, li hagués agradat que l'anomenéssim així. Sigui com sigui, a molts dels que estem aquí aquesta tarda Enric Lluch ens va ensenyar l'ofici i ha estat per nosaltres un exemple en d'altres aspectes més fonamentals encara: el rigor, l'honestedat i l'exigència envers un mateix. Aquest és el llegat (i el difícil repte) que Enric Lluch ens ha deixat.

Tanmateix, una vegada acollida amb satisfacció l'organització de l'acte i amb gratitud la invitació, m'afanyo a dir-vos que la tasca encomanada no m'és gens fàcil. En primer lloc, no tindria gaire sentit assajar una glossa de la trajectòria biogràfica i acadèmica d'Enric Lluch –la seva formació, els estudis, les tasques desenvolupades– davant d'una audiència que el coneix i l'estima. Tampoc no

1. El text reproduïx la conferència pronunciada el dia 4 de juny de 2013 en l'acte d'homenatge a Enric Lluch i Martín (1928-2012). L'acte, celebrat a la Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans i presidit pel President de l'IEC i el Rector de la Universitat Autònoma de Barcelona, fou organitzat per l'Institut mateix, la Societat Catalana de Geografia, la Societat Catalana d'Ordenació del Territori, l'Associació Catalana de Ciència Regional i el Departament de Geografia de la UAB. S'ha optat per mantenir el text de la conferència tal com fou pronunciada, tot incorporant-hi les notes necessàries per referenciar les cites que hi figuren, així com les principals fonts emprades. La totalitat de l'acte d'homenatge es pot visualitzar a la videoteca de l'IEC: http://videoteca.iec.cat/entrada.asp?v_id=395.

voldria parlar del meu Enric Lluch –de les incomptables tardes a casa seva, de les conferències compartides, del goig d'aprendre al seu costat, de les telefonades infinites; cadascú dels qui el vàrem conèixer té el seu, de Lluch, i està bé que així sigui i està bé que sentim contenció i una certa reserva a l'hora de parlar-ne, precisament perquè són coses de cada un. Intentar una lectura crítica de la seva obra seria una imprudència imperdonable: no pertoca al deixeble valorar l'obra del mestre i en tot cas estem massa a prop de l'autor com per fer-ho bé.

No són però només les circumstàncies, personals o de l'acte, les que dificulten d'atansar-se a l'obra de Lluch. Aquells que ho facin en el futur –i m'auguro que seran molts– es trobaran amb la dificultat d'haver-se d'encarar a una trajectòria plena de paradoxes.

La paradoxa de qui féu una extraordinària vida acadèmica de més de quaranta anys en diverses universitats, en les quals no només fou professor i professor de professors, sinó també impulsor de la renovació universitària, fundador de departaments, creador de programes, innovador en la docència, membre d'incomptables comissions, mentor de biblioteques, director, delegat del rector, membre del claustre... sense mantenir mai una relació laboral estable amb cap universitat.

La paradoxa de qui, en les seves mateixes paraules, escrigué “milers i milers de pàgines”, ensenyà a escriure a algun centenar de persones, redactà articles d'enciclopèdia, de revista, informes, recensions, crítiques, pròlegs, contracobertes i solapes... al mateix temps que veia com es construïa al seu voltant (i contribuïa ell mateix a construir) una fama d'àgraf total i absolut.

La paradoxa de qui formà investigadors, innovà decididament en el camp de la recerca, introduí en el context hispànic nous corrents de pensament geogràfic,... sense haver dirigit mai cap tesi doctoral, sense haver publicat mai cap article en allò que en diuen revistes indexades, sense haver competit mai pels ajuts oficials en matèria de recerca.

La paradoxa del qui, com ha assenyalat Abel Albet,² malgrat haver estat al darrere d'una de les més grans promocions editorials de llibres de geografia en llengua castellana de la història, malgrat haver dirigit col·leccions i obres col·lectives senyeres, malgrat haver impulsat la traducció d'innombrables autors, malgrat haver ajudat a donar a la llum tants llibres de col·legues i deixebles... mai no en publicà cap de sencer sota el seu nom.

La paradoxa finalment de l'impulsor de tantes empreses ciutadanes i culturals, la del fundador de societats i associacions, la del qui es compromet políticament (en condicions gens fàcils, per cert), i al mateix temps procura mantenir-se sempre en un segon terme, rebutja sempre que li és possible els càrrecs, la representació i, no cal dir-ho, els honors. Com si en el fris, en comptes del protagonista, volgués ser un dels personatge del fons.

2. Vegeu Abel Albet (1997), “Introducció” a *Enric Lluch. L'obra escrita*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia, p. 14. El volum, editat pel mateix Abel Albet aplega, amb un complet estudi introductor del curador, una part substancial de l'obra publicada de Lluch i constitueix una font essencial per al coneixement de les seves aportacions i la seva trajectòria.

Amb aquestes paradoxes hauran d'encarar-se els investigadors futurs quan vulguin apropar-se, amb més distància i en millors condicions que nosaltres, a l'estudi de l'obra d'Enric Lluch.

Aquesta tarda, en canvi, us volia proposar de debatre sobre la seva trajectòria des d'una perspectiva que en el nostre sistema universitari va quedant cada vegada més relegada, marginada, fora dels requisits per l'ascensió en els graus confucians de l'acadèmia: la docència. Voldria que recordéssim en Lluch pedagog. Perquè Enric Lluch ha estat –no sé si dir, “ha estat sobretot”– un gran pedagog. Un professor extraordinari. Un professor també prolífic que, a més d'ensenyar a la universitat –la de Liverpool, a la de Barcelona, a l'Autònoma i als Estudis Universitaris de Girona, impartí docència en diversos moments, a l'Escola d'Assistents Socials, a l'ICESB, a l'Escola Costa i Llobera, als jesuïtes del carrer Casp, a la Universitat Catalana d'Estiu, a les Escoles d'Estiu de Rosa Sensat i un llarguíssim etcètera, al qual caldria encara sumar alguns centenars de conferències.

Els qui el vàreu escoltar alguna vegada el reconeixereu de seguida en aquestes paraules de Josep Maria Espinàs, escrites després d'assistir en una conferència seva, en aquesta mateixa casa, l'any 1998:

“Primer va parlar Enric Lluch. Quina delícia de to i d'estil. Enric Lluch s'explica amb una delicadesa essencial, com si demanés excuses per dir en públic coses interessants, i per això amoreixa la veu, però no pas per empalagar sinó per arrodonir cada idea de manera que arribi, a qui l'escolta, amb una superfície suaument digerible. Quin gran mestre! Inflexions tranquil·les i persuasives. Moviments de cap corresponents als successius moviments mentals de reflexió [...]. Ordre mental, frases perfectament construïdes –finals marcats amb punt– pronunciació auto-exigent. Respecte intel·lectual per ells mateixos i respecte per l'auditori. Gràcies per la lliçó i pel goig.” (Espinàs, 1998).

Aquesta darrera noció, la del “respecte intel·lectual per l'auditori”, la del respecte per les persones que l'escolten, és, em sembla, una clau definitiva crucial del Lluch pedagog. No era només un professor savi. No disposava només d'una tècnica (i, potser, d'una intuïció) docent formidable. Sinó que respectava extraordinàriament els qui l'escoltaven. I per això no pretenia mai adoctrinar, ans al contrari: sovint, després d'explicar un argument de manera enlluernadora, cercava de subratllar-ne les febleses, d'assenyalar la seva eventual debilitat, de posar-te el dubte –i la responsabilitat de triar per tu mateix– a dintre. Vegem com ho explicava en una entrevista publicada l'any 1996 a *Escola catalana*:

[Davant dels alumnes, siguin universitaris o canalla d'escola] “no tens dret a convertir-te en un oracle. Ni en Història ni en res [...] Un professor, si no es desacredita fent-ho molt malament, sempre té una ascendència sobre l'alumne. I per anar bé, el que ha de fer, precisament, és procurar desmentir-lo. Procurar que la seva sigui una veu més” (Noguero, 1996, p. 38).

És en aquest sentit que abans us deia que potser no li agradaria gaire

l'apel·latiu de mestre, si per mestre enteníem *maître à penser*: perquè estimava massa la llibertat de pensament pròpia i dels altres.

Doncs bé, per parlar de l'Enric Lluch com a pedagog, voldria proposar-vos un exercici. Triem quatre lliçons seves, pronunciades en moments molt diversos de la seva trajectòria, per tal de glossar-ne el contingut i analitzar-ne la intenció. Quatre lliçons, conferències, cursos sencers, a vegades, i a partir d'aquestes, si ho voleu, podrem apropar-nos no només al Lluch docent sinó, de retruc, a d'altres aspectes del que han estat les seves aportacions i la seva trajectòria.

1. Contemporary Spanish Literature (Liverpool, març-abril de 1958)

El primer episodi de què us volia parlar potser, per la seva temàtica, sorprendrà algú una mica. Es tracta d'un conjunt de quatre lliçons sobre *Contemporary Spanish Literature* que Enric Lluch impartí a la Universitat de Liverpool la primavera de 1958. El primer que cal aclarir aquí és la raó i les circumstàncies per les quals Lluch, que acabava de complir 30 anys, es trobava a Anglaterra el curs 1957-1958.

Com sabeu, Enric Lluch va tenir, per diverses circumstàncies, una escolaritat força atípica. Albert Balcells, ho va explicar en detall, en una semblança del nostre homenatjat d'avui, publicada l'any 1985.³ En efecte, nascut l'any 1928, Lluch començà a estudiar ja una mica gran, als set anys, als Germans de la doctrina cristiana de Vilassar de Mar, on vivia la seva família. Amb l'esclat de la guerra, el centre va ser integrat en el sistema de l'Escola Nova Unificada, la qual cosa representa la introducció del mètode Montessori i les pràctiques del sistema Freinet. Però l'experiència es veuria interrompuda, de nou, pels avatars bèl·lics, en traslladar-se, l'any 1937, la família a Esparreguera, a la finca d'uns amics. Allà passa un temps sense anar a l'escola, i no reprendrà l'escolaritat fins després de la guerra, retornats ja els Lluch a Vilassar, de nou a l'escola de La Salle reinstaurada. Vet aquí, tanmateix, que per recomanació mèdica, el porten a Vilada, al Berguedà, on passarà quinze mesos i on la plaça de mestre no estava dotada, de manera que el seu ensenyament quedà reduït a unes classes de llatí amb el vicari de la parròquia i, segons li agradava explicar, a les converses amb un ferrer aliadòfil amb qui comentava les notícies del servei internacional de la BBC sobre la guerra mundial, llavors en curs, escoltades més o menys d'amagat amb un receptor d'ona curta. Val a dir, tanmateix, que al costat de l'educació diguem-ne formal, a casa seva hi havia un ambient culte: el seu pare, militant d'Acció Catalana, "sense càrrec, però amb carnet", comprava *La Pu-*

3. Vegeu "Enric Lluch: el premi Ramon Fuster d'enguany", a *Bulletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya*, 51, abril-juny 1985 (p. 6-12). El text conté la glosa biogràfica d'Albert Balcells i la resposta de Lluch. Per als aspectes biogràfics del període formatiu de l'autor, vegeu, també, Oriol Nel·lo (2003) i la "Introducció" d'Abel Albet (1997). L'entrevista de Joaquim Noguero (1996) conté també quantiosa i interessant informació biogràfica sobre aquest període.

blicitat i *Mirador*, i, en temps de la guerra, *Meridià*. “Jo recordo”, deia, “que havia après a llegir amb les lletres majúscules de *La Vanguardia*, perquè a casa tothom llegia diaris, revistes, llibres...” i al costat d'això “a Vilassar érem sempre al carrer i a Vilada als camps i als boscos. Adquiríem la cultura que es pot transmetre de nois a nois, la popular i la dels pares” (Noguero, 1996, p. 31-32).

No va començar doncs el batxillerat fins els 14 anys, quan, retornada la família a Barcelona, va ser inscrit al col·legi La Salle dels Josepets. Allà hi va cursar els set cursos en quatre anys i va tenir com a professor l'historiador Joan Reglà, potser la primera influència acadèmica important. Però acabat el batxillerat, en comptes d'anar a la universitat, es posà a treballar en un taller de fabricació de cinteria que el seu pare havia muntat a Horta, al mateix temps que estudiava peritatge tèxtil. Tanmateix no va arribar a acabar aquests estudis, i l'any 1951 començà la carrera de Filosofia i Lletres, sense deixar de treballar. Aquesta trajectòria formativa complexa li deixà un pòsit, que, al meu entendre resulta essencial per entendre Lluch com a professor: al costat de la cultura formal –tant més preuada perquè la va obtenir per mitjans poc habituals– l'interès per les coses tangibles, per als coneixements tècnics, per la diversitat de formes de vida... i al mateix temps, rebuts a casa, uns valors de democràcia i de catalanitat.

A la Facultat, on tingué de professors Jaume Vicens Vives i Salvador Llobet, es decantà pels estudis d'història i de geografia, i acabà la carrera l'any 1956 amb una tesina dirigida pel primer sobre les transformacions territorials a la Catalunya setcentista, en la qual conjumina elements d'ambdues disciplines. Una anècdota, menuda, però significativa, pot il·lustrar l'actitud i la quotidianitat de Lluch en aquella universitat depurada i, amb algunes excepcions com les que hem esmentat, degradada: un company de curs, que ens és ben proper, escolaritzat ja sota el franquisme, li passa a classe una nota intranscendent, escrita en un català aproximatiu; Lluch acompanya la seva amable resposta amb unes indicacions manuscrites -completes, útils i senzilles- sobre l'accentuació en la gramàtica catalana. Formar-se, treballar i salvar els mots en un context advers, aquest era el repte quotidià.

La seva educació universitària es va completar en dos altres centres: l'Institut del Consell Superior d'Investigacions Científiques Juan Sebastian Elcano, del carrer Egipcíaques, on el portà Salvador Llobet, i els Estudis Universitaris Catalans, la iniciativa docent mig clandestina impulsada, en molt bona mesura, per membres de l'IEC sota el franquisme, on tingué per professors Ramon Aramon, Jordi Rubió i, sobretot, l'historiador Ferran Soldevila. Els Estudis Universitaris Catalans eren, per dir-ho amb paraules de Joaquim Nadal, que els freqüentà en la segona meitat dels seixanta:

“un món una mica misteriós, minoritari i clandestí [...] que es desenvolupava amb una precarietat perfectament descriptible, però amb l'afany de no trencar la sòlida tradició que havia representat en temps de la República l'experiència de la Universitat Autònoma” (Nadal, 2012, p. 71).

Doncs bé, va ser a través dels Estudis Universitaris Catalans que Lluch obtingué, primer, una beca de l'Arts Council de la República d'Irlanda, per al Trinity College de Dublín, l'any 1956, i el curs següent pogué fer una estada com a lector de castellà i català a la Universitat de Liverpool.

La seva estada a Liverpool, on impartiria les lliçons que ara comentem, s'inscrivía doncs en la tradició de lectors catalans en aquella universitat. Una tradició iniciada per Ferran Soldevila a finals dels anys vint, sojorn de què sortiria el seu cèlebre dietari *Hores angleses* (publicat ja el 1938, en plena guerra civil), i que seria continuada després de la guerra per un seguit de lectors catalans. Aquests acomplien una doble funció: per un costat, ampliar la seva formació fora del limitat món acadèmic espanyol del moment i, per l'altre, contribuir a la irradiació de la llengua i la literatura catalana en circumstàncies molt difícils. El mateix Joaquim Nadal, que, entre 1970 i 1972, fou la darrera baula d'aquesta cadena, ha historiat la nòmina d'aquests lectors. Escolteu-la perquè és veritablement excepcional: s'inicia, com deïem, amb l'estada de Ferran Soldevila els anys 1926-1928, i continua a partir de 1948 amb Joan Triadú, Jordi Carbonell, Jordi Rubió i Lois, Ramon Gubern, Josep Fontana, Enric Lluch, Jordi Nadal, Joaquim Molas, Joaquim Marco, Ramon Sumoy, Xavier Serrahima, Joan Lluís Marfany i Joaquim Nadal (Nadal, 2012, p. 69).

És en aquest context que Lluch impartirà les seves lliçons de Literatura Espanyola Contemporània. En tenim la còpia d'un programa datat el dia 4 de març de 1958, i que ell mateix em va donar un dia, sense més comentari que un irònic "in memoriam" (Lluch, 1958). Els qui vulguin consultar-ho el trobaran sens dubte escrupolosament ordenat en el llegat documental Enric Lluch, que Montserrat Galera i els seus fills han volgut dipositar a la Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona. Fixem-nos en l'enfocament que Lluch proposa als estudiants anglesos (tradueixo):

"El propòsit del curs serà estudiar la literatura en el context de l'activitat cultural de l'Espanya contemporània; per tant, la nostra aproximació serà sobretot històrica. L'anàlisi dels estils literaris tindrà per objectiu mostrar-los com a manifestacions particulars dels canvis generals que han afectat la vida i la societat a Espanya en el segle XX" (Lluch, 1958, p. 1).

El Lluch que acaba de fer 30 anys i està fent els primers passos en la docència acadèmica mostra ja algunes de les constants del que serà la seva concepció del coneixement i de la universitat: la necessitat de no establir barreres entre les disciplines, la voluntat d'entendre les ciències socials (i fins les humanitats) com un conjunt interdependent, la vinculació entre les expressions culturals "i els canvis generals que afecten la vida i la societat".

Aquesta noció esdevindrà una constant. Tres dècades més tard, quan dirigeixi la seva obra segurament més ambiciosa, una geografia universal en vuit volums, voldrà dedicar bona part del darrer volum a una secció anomenada "Para ensanchar horizontes": una secció on, al costat de la bibliografia acadè-

mica, poden trobar-se una bibliografia literària, una filmografia i una discografia referides a cada un dels capítols de l'obra, que constitueixen, encara ara, una font infinita de coneixements, suggeriments i inspiració (Lluch, dir. 1984-90, vol. VIII, p. 367-459). Així mateix, les cobertes dels volums de la sèrie *Chorographia Iberica*, publicats sota la seva direcció en els anys vuitanta, aparegueren il·lustrats amb obres d'artistes plàstics dels territoris estudiats, curosament seleccionats i referenciats per Lluch.⁴ A mesura que la col·lecció avançava, les referències a les obres, redactades per Lluch, petits *capolavori* d'erudició i sensibilitat, anaren guanyant tanta extensió que varen haver de passar de la contracoberta a figurar darrera la coberta o la portada. Fixem-nos, per exemple, en la nota referent a l'obra d'Andreu Alfaro –nat, per cert, el mateix any que Lluch– que s'inclou en la *Geografia humana del País Valencià*, de Vicent Maria Rosselló Verger (1990). Fixem-nos-hi perquè tant la tria de l'obra, com de l'autor i fins i tot de les citacions d'aquest són ben significatives de la concepció que Lluch va mantenir respecte el lligam entre els fets socials i les expressions culturals:

“Ilustra la cubierta la escultura *Homenatge a Manuel Sanchis Guarner*, que, en honor al eminent filòleg e historiador (València, 1911-1981), se yergue entre los árboles mediterráneos de Els Vivers del Real, en la capital del País. Su autor, Andreu Alfaro (València, 1928), es uno de los exponentes de mayor eco internacional de la escultura ibérica actual. Desde la primera exposición al aire libre (València, 1955) y bajo el impacto del conocimiento del arte del presente siglo en la retrospectiva de la Expo (Bruselas, 1958), afirmó progresivamente la ligazón entre actividad artística y comunidad social y compaginó la posición de vanguardia con la conciencia histórica (“Mi escultura es eso y yo quiero contarlo: historia”, escribe en 1972). Tras el uso del metal y de la estilización caligráfica con alambre, ha incorporado el mármol, como demuestran tres grandes piezas realizadas en Florencia y exhibidas en París en otoño de 1989” (Lluch, 1990, p. 4).

Per a Lluch, com per a Alfaro, l'estudi dels “canvis generals” de la vida, el territori i la societat, és indissociable de l'interès per la llengua, la literatura, les manifestacions artístiques. I viceversa.

2. Lliçó introductòria sobre Pau Vila i Dinarès (Sabadell, 21 de novembre 1979)

Saltem ara vint anys i traslladem-nos d'aquella primavera anglesa de 1958 (tot i que això de primavera i anglesa deu ser gairebé un oxímoron) a Sabadell, la tardor de 1979. El dia 21 de novembre d'aquell any, hi fou investit doctor

4. Els 10 volums de la col·lecció van aparèixer entre 1984 i 1990 publicats per Oikos-Tau. Els artistes seleccionats per il·lustrar les cobertes foren Joan Pere Viladecans (Catalunya), Eduardo Chillida (País Basc), Equipo 57 (Andalusia), Mariano Rubio (Aragó), Clara Meneres (Portugal), Juan Manuel Caneja (Castella i Lleó), Antonio Gómez Cano (Múrcia), Joan Miró (Illes Balears), Miguel Ybáñez (Madrid) i Andreu Alfaro (País Valencià). Posteriorment, l'any 1998, va aparèixer encara un volum dedicat a Galícia.

honoris causa per la Universitat Autònoma de Barcelona el geògraf Pau Vila i Dinarès i Enric Lluch pronuncià la lliçó introductòria, el que se'n sol dir la *laudatio*. L'acte tingué lloc a l'Escola d'Estudis Empresarials de Sabadell, localitat natal de Vila, i es celebrà poc després de les primeres eleccions municipals democràtiques.

En les dues dècades que van des de les lliçons angleses i l'acte d'investidura de Vila, Enric Lluch, que té ara 51 anys, ha esdevingut un dels geògrafs més reputats i influents de Catalunya. El repàs de la seva trajectòria entre un i altre moment no és el nostre objectiu d'avui, i, d'altra banda, resulta tan plena d'esdeveniments i realitzacions que no podríem ni tant sols assajar-lo. Algunes fites són però essencials per comprendre la importància d'aquestes dues dècades crucials en la seva biografia.

En primer lloc, en retornar a Catalunya, Lluch es casà amb Montserrat Galera i Monegal, amb qui tindria quatre fills, tres noies i un noi. Des del punt de vista professional, l'any 1960 Lluch començà a donar classe, com a ajudant de classes pràctiques, a la Facultat de Ciències Econòmiques, de la Universitat de Barcelona, i l'any següent, com a professor ajudant a la Facultat de Lletres de la mateixa universitat. Mantingué, amb algunes variacions, aquesta posició fins el 1966, però aquest any fou expulsat de la Universitat, juntament amb una vintena de professors i una vuitantena d'estudiants, arran de la seva participació en els fets de la Caputxinada.

Tres anys més tard, tanmateix, Frederic Udina Martorell, el cridà per incorporar-se a la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma, acabada de crear. Allà va contribuir de manera decisiva a fundar una divisió de Ciències Socials, en la qual s'integraven el estudis de Geografia. Una de les primeres professores que s'hi va incorporar, Maria Dolors Garcia Ramon, que havia estat alumna de Lluch a la Universitat de Barcelona, ha rememorat així aquell moment:

“Els ensenyaments de geografia a la Divisió de Ciències Socials de la tot just creada Facultat de Lletres de la UAB eren certament atraients. La concepció mateixa de la divisió era imaginativa: l'ambient, a l'Autònoma era ben especial en aquells primers anys de la seva existència. Semblava que era possible ignorar els motlles de la normativa ministerial... Semblava que qualsevol bona idea es podia dur a la pràctica i en bona mesura era així. A la llarga no ho seria ben bé, però aquell ambient estimulava l'esperit innovador en una disciplina poc institucionalitzada com era la geografia a casa nostra i l'Enric ho va saber fer molt bé. Cal dir que des de bon principi la docència era absolutament prioritària, molt en la línia del que sempre ha pensat Enric Lluch, i també una preocupació dominant entre els que van posar en marxa aquella Facultat de Lletres” (Garcia Ramon, 2013, p. 203).

Quan es produeix la lliçó d'investidura de Pau Vila, Lluch fa doncs deu anys que ensenya a l'Autònoma, on haurà fundat els estudis de Geografia, que després esdevindran (no estic gaire segur que a gratcient seu) un departament separat. Feia també quatre anys que havia tingut una intervenció decisiva en

l'elaboració de la “Declaració de Principis per a una Universitat Nova”, el cèlebre Manifest de Bellaterra aprovat el febrer de 1975, nou mesos abans de la mort del dictador, on es pot llegir:

“La política universitària és només un aspecte de la política cultural i d'ensenyament global, i no ha de proposar-se la reproducció de la ideologia ara dominant sinó la seva superació, lluitant per l'eliminació de la divisió social del treball i en particular de la separació entre el treball manual i intel·lectual”.⁵

La superació de la ideologia dominant, l'eliminació de la separació entre el treball manual i intel·lectual, la prioritat absoluta de la docència... Tot i que, sens dubte, moltes de les llavors que Lluch i els seus companys varen plantar en aquells anys han fructificat, no podem pas negar, senyor President, senyor Rector, que la nostra Universitat d'avui, la que tots plegats –admetem-ho sense fariseisme– hem contribuït a construir en menor o menor mesura, es troba molt lluny encara de les aspiracions d'aquell moment.

No marxem però del tema i centrem-nos en la lliçó (Lluch, 1979). Lluch hi féu una completa glosa biogràfica de la trajectòria de Pau Vila. Val a dir, que per a Lluch, Vila havia estat un referent des de la seva primera joventut, quan molt petit encara va llegir diverses obres del geògraf sabadellenc en la biblioteca del seu oncle Francesc Martín i Julià, el germà de la seva mare, membre ell mateix del Centre Excursionista de Catalunya i acompanyant ocasional de Pau Vila en les seves excursions. A partir de 1961, amb el retorn de Vila del seu exili veneçolà, Lluch hi establí una bona amistat, divulgà tant com pogué la seva obra i ajudà de manera decisiva a sistematitzar-la, amb el buidat de publicacions i la completa bibliografia elaborada conjuntament amb Montserrat Galera. De fet, va ser en molt bona mesura a través de Lluch que no només l'obra de Vila sinó tota la tradició de la geografia catalana d'avantguerra va incorporar-se a la universitat catalana de la segona meitat del franquisme.

Doncs bé, fixem-nos en la conclusió que Lluch formulava aquell vespre de 1979 en acabar el recorregut, meticulós i erudit, per la trajectòria de Pau Vila:

“sense desconsideració de cap mena envers els esforços i les realitzacions d'un Emili Huguet del Villar, d'un Joan Palau Vera, d'un Pere Blasi o d'un Miquel Santaló, no sembla agosarat d'afirmar que en la història contemporània de la geografia humana a Catalunya és l'homenatjat d'aquest vespre qui parteix el temps, qui encén el foc nou.” (Lluch, 1979, p. 10).

Com hem dit altres vegades (Nel·lo, 2008), Lluch es referia a la introducció del mètode de l'escola francesa, a la creació del lèxic, a l'establiment del programa de monografies comarcals que hauria de cobrir tot Catalunya, a la tasca editorial i pedagògica de Vila, essencial per a la evolució de la pràctica

5. Universitat Autònoma de Barcelona (1975): *Declaració de principis per una universitat nova*, Bellaterra. La declaració fou aprovada per una assemblea de professors el dia 11 de febrer i pel Claustre de la Universitat el dia 15 de març de 1975.

geogràfica a Catalunya a partir de mitjans dels anys vint. L'empremta dels canvis de paradigma introduït per Vila dominà la pràctica de la geografia catalana durant cinc difícilíssimes dècades, diguem fins a mitjan dels anys setanta, quan acabà de publicar-se el tercer volum de la *Geografia de Catalunya* de l'Editorial Aedos, cinc anys abans del nomenament de Vila com *honoris causa*.

Ara bé, precisament en aquest moment, han començat ja a encendre's noves fogueres, brillants, atractives, decisives: la introducció de la geografia teoreti-coquantitativa, l'influx de la geografia radical... Doncs bé, crec que resulta legítim mantenir que, en la configuració d'aquesta renovació disciplinària, Lluch tingué, a mitjans dels setanta, un paper molt similar a aquell que ell mateix atribuïa a Vila a mitjans dels anys vint. Sigui dit, de nou, salvant totes les distàncies que calgui i sense desconsideració de cap mena envers la tasca de ningú. I això Lluch ho acomplí, en molt bona mesura, en el breu període de 20 anys que van des de l'estada a Liverpool fins a finals del setanta, entre la primera i la segona de les lliçons a què ens estem referint.

Fou Enric Lluch qui, juntament amb el seu germà Ernest, i el seu amic l'impressor Jordi Garcia, convertí una petita impremta familiar de Vilassar de Mar en un focus de difusió cabdal per a la renovació de les ciències socials en l'àmbit cultural hispà. Batejaren l'editorial amb el nom, ple de simbolisme, d'Oikos-Tau. En l'àmbit de la geografia, fou a través d'aquesta finestra per on, en els anys seixanta i setanta, varen entrar els títols fonamentals per la renovació metodològica i conceptual de la qual parlàvem: la *Geografia y Economía* de Chisholm, el *Diccionario de términos geográficos* y el *Mapas y diagramas* de Monkhouse, la *Geografía urbana* de Johnson, *Los métodos de la geografía* de Pierre George, la *Geografía general, física y humana* de Lacoste-Ghirardi, *Geografía y economía urbana de los países subdesarrollados* de Milton Santos, i així podríem anar seguint amb Anne Buttimer, Paul Claval, Massimo Quaini, Derek Gregory, George Viers i un llarguíssim etcètera, al qual caldria afegir després les aportacions de tants joves autors catalans i espanyols. Són els nous corrents de pensament geogràfic que Lluch havia conegut a Anglaterra i a França i que arribaven aquí amb com una ventada prodigiosa d'aire fresc.

Fou, Lluch qui, com hem vist, fundà a final dels seixanta, els estudis de Geografia de Bellaterra i hi incorporà, al costat de geògrafs, economistes i sociòlegs, i qui establí un programa on es combinaven aquests estudis amb els de història, estadística i antropologia. I, fou sota el guiatge de Lluch, que, com ha escrit Abel Albet, el "Departament de Bellaterra es converteix en un lloc d'innovació així com d'introducció i difusió vers la geografia catalana (i, per extensió, l'espanyola), de les més recents tendències, mètodes i escoles de pensament" (Albet, 2006, p. 33).

Fou Lluch qui, a més de contribuir a mantenir l'activitat de la Societat Catalana de Geografia, proposà de fundar, a finals dels setanta, en acabar el

Congrés de Cultura Catalana que tant havia contribuït a impulsar, la Societat Catalana d'Ordenació del Territori. Una filial de l'Institut d'Estudis Catalans del tot renovadora que aplegaria, i aplega, encara ara, arquitectes, enginyers, geògrafs, biòlegs, economistes al voltant de la reflexió i la pràctica de l'ordenació del territori.

Nous mètodes, nous enfocaments i una profunda obertura disciplinar propagats a través d'un conjunt amplíssim d'iniciatives que van de la docència a l'activitat editorial, de la formació d'equips a la recerca, de la fundació d'institucions a la publicística. Un seguit d'iniciatives que contribueixen de manera decisiva a la concepció de la geografia com una ciència social.

Resulta ben interessant que fos precisament Lluch qui tingués aquest paper central en la renovació de la nostra disciplina a Catalunya. I ho és perquè, com s'ha dit, fou en molt bona mesura a través seu que s'havia establert la connexió entre la geografia d'avantguerra i la nostra geografia universitària dels anys seixanta i setanta. Fou a través de Lluch que vàrem venir a llegir Vila, Blasi o Iglésies. Això sol hauria justificat per a qualsevol persona tota una trajectòria professional. Doncs bé, Lluch no és només el pont principal que permet recuperar la millor tradició de la geografia catalana, sinó la llavor de canvi que hauria de transformar i superar de manera definitiva aquesta tradició.

3. Els pobles iugoslaus (Barcelona, 9 de juny de 1994)

La tercera lliçó de què us volia parlar és una conferència pronunciada el dia 9 de juny de 1994 en aquesta mateixa casa, quinze anys més tard de la sessió d'investidura de Pau Vila. En aquesta ocasió, Enric Lluch parlà sobre "Els pobles iugoslaus", en motiu de la cloenda del curs de la Societat Catalana de Geografia d'aquell any, que portava per títol *Països, regions i fronteres en un món canviant*. El contingut de la seva intervenció, inèdit, ens ha arribat a través d'una transcripció en brut, realitzada sota els auspicis de la junta de la Societat (Lluch, 1994). Es tracta, doncs, d'un text sense revisar, que tanmateix, té, al nostre entendre, una força extraordinària que n'aconsellaria la publicació. A nosaltres, ens permetrà tornar sobre alguns aspectes de la tècnica pedagògica de Lluch i sobre la seva concepció de la geografia.

Recordem, però, en primer lloc en quin context es celebrà la conferència. L'any 1994 en feia tres que la guerra arrasava la antiga Iugoslàvia. Lluch, que com tants d'altres, havia seguit amb interès des de Catalunya l'experiència iugoslava, que en algun moment semblava obrir una tercera via, de seguida es va capficar pel tema (capficar-se a la seva manera: aplegant informació, seguint de manera atentíssima les notícies: com quan era menut i seguia la guerra d'Abissínia; com quan era adolescent i vigilava els moviments dels

fronts de la segona guerra mundial). De fet, ja el 1992, en tornar d'un viatge amb la Montserrat a Londres em va portar el llibre de Misha Glenny (1992), *The Fall of Yugoslavia*. Me'l va donar amb una dedicatòria referida al prefaci de l'actor serbi Boro Todorovic (1992) que encapçala l'obra. Prefaci que acaba així:

“Bé, si aquest és el cas, camarades, no compteu amb mi: no us seguiré pas. No m'ensenyareu a odiar a ningú. I, per dir-vos la veritat, com més em reclameu i em recordeu la meva nacionalitat, menys sento que hi pertanyo. Com més apel·leu al meu patriotisme, menys patriòtic em sento per raó vostra. Aquí ho teniu. Aquesta és la meva posició”.

El moment era doncs dramàtic i la Societat va obrar amb gran oportunitat per organitzar la conferència i aconseguir (no sense resistència intensa per part seva, pel que sembla) que Enric Lluch hi intervingués. El text ens mostra en primer lloc la forma com Lluch, que ara tenia 66 anys, planteja un tema complex i d'actualitat, davant d'una audiència, certament interessada però no pas experta en una problemàtica intricada. D'antuvi s'hi presenta amb un dossier, elaborat expressament per a l'ocasió, que posarà en una tauleta, al costat de l'entrada, i amb una pila de llibres, que anirà aixecant a mesura que avanci l'explicació; a partir d'aquí, comença un recorregut històric sobre els avatars dels pobles dels eslaus del sud, des de la caiguda de l'Imperi Otomà fins a l'actualitat, donant mostres, tot i l'aparent simplicitat del relat, d'una erudició i un volum de coneixements extraordinari; però conscient que entre la Krajina, Eslavònia, Eslovènia, Voivodina, Montenegro, Dalmàcia i Ístria, pot acabar perdent l'audiència, empra un recurs magnífic: pren com a fil conductor de l'explicació la peripècia vital de Jovan Cvijić, el gran geògraf serbi de començaments del segle passat, que, a més de ser un dels pares dels estudis (i del vocabulari) de la morfologia càrstica, va tenir un paper destacadíssim en l'establiment dels mapes i els arguments que varen culminar en els acords de Versalles. I és així, amb el recurs d'apropar a través d'una vivència personal un tema llunyà i abstrús, com va construint el seu argument per explicar la formació de les contradiccions socials, econòmiques i territorials que havien originat el conflicte armat.

Més enllà del mètode i els recursos pedagògics, un i altres formidables, la conferència és una bona mostra de com Lluch concebia la Geografia. En primer lloc, emparentada de forma indissociable amb la història, aquella història que ell havia estudiat amb Reglà, amb Vicens Vives, amb Soldevila. De fet, durant anys ens va escandalitzar amb la seva negativa d'anomenar-se ell mateix geògraf, “jo sempre he dit que sóc professor de geografia, perquè això sí que és constatable per centenars de persones antigues alumnes, però no geògraf”, diria encara l'any 1996, en una entrevista (Noguero, 1996, p. 36). No fa gaire vaig llegir que Lucio Gambi, el gran geògraf italià, també afirmava que era

historiador i no geògraf. Franco Farinelli, que va ser deixeble seu, explica aquesta negativa amb una argumentació que, ja ho veureu de seguida, sembla escaure fil per randa al capteniment de Lluch. Escoltem-ho en detall, perquè és una mica espès, però val la pena:

“[Darrere la negació de Gambi, diu Farinelli] s’hi poden descobrir almenys tres intencions, que corresponen però a un sol propòsit. La primera, de natura per dir-ho així tàctico-defensiva, coherent amb l’afirmació dels filòsofs de Frankfurt segons la qual l’única manera de defensar una tradició és donant-li de manera decidida –però només aparent– l’esquena. La segona, propositiva, però també tàctica i fins i tot instrumental, tenia relació amb la millor manera de introduir temàtiques i arguments geogràfics a l’interior del discurs històric i historiogràfic italià. La tercera, més estratègica, es derivava de l’aguda percepció del caràcter minoritari (per dir-ho de manera eufemística) de la pròpia tradició a l’interior de les pràctiques geogràfiques a casa nostra, respecte les quals les de Gambi brillaven, en condicions que recorden el concepte leninista d’*encerclament*, per la seva vitalitat, vigor, intel·ligència, saber, obertura cap a la geografia internacional i cap al món, així com per la seva generositat intel·lectual, i no només intel·lectual” (Farinelli, 2008, p. 48).

Ara bé, l’obertura cap a la història no era pas exclusiva. De fet defensava que per la descripció i la interpretació de les societats humanes no n’hi havia prou amb les aportacions de geògrafs i historiadors, sinó que calia integrar totes les branques de “l’arbre de les ciències de la societat”, com l’economia política, la demografia, la ciència política, la sociologia, l’antropologia cultural, l’urbanisme. Propugnava doncs un abatiment complet de les barreres disciplinars, sense per això renunciar a les especificitats i les aportacions de cada branca.

En el camp de la docència, la formulació més ambiciosa d’aquests plantejaments va ser, com hem vist, la formació de la Divisió de Ciències Socials de la Universitat Autònoma. Formulació, que una vegada trencada la unitat, tractà de mantenir en el programa docent i la composició del Departament de Geografia, en el qual durant molts anys han conviscut geògrafs, economistes, sociòlegs, demògrafs i enginyers, així com amb d’altres propostes més específiques, destinades a trencar les barreres a entre les matèries impartides. L’exemple més clar d’això varen ser els programes troncats, impulsats per Lluch a partir de mitjans dels anys setanta, que aplegaven totes les principals matèries d’un curs al voltant d’un únic exercici (programes que, sigui dit de passada, el Departament ha reprès recentment en els seus programes de postgrau).

Des del punt de vista de l’obra escrita, l’intent més complet i reeixit d’aplicar aquestes concepcions és la *Geografia de la Sociedad Humana* a què abans ens hem referit. Es tracta d’una panoràmica de gran ambició, dirigida per Lluch durant la primera meitat dels anys vuitanta, que tractava d’oferir, precisament des d’una perspectiva pluridisciplinar, un fris o una interpretació de les dinàmiques territorials, econòmiques i socials a escala planetària. S’ha dit sovint

que l'obra, en la qual participaren dotzenes d'autors de moltes disciplines diverses, quedà prematurament envellida pel col·lapse del sistema socialista i les transformacions que hi anaren aparellades. Així és certament per al que cerca en l'obra la dada d'actualitat, el coneixement de la realitat immediata, però no ho és, al meu entendre, de cap manera, pel què fa al mètode, el discurs de fons i a l'ambició epistemològica.

Totes aquestes tensions i aquestes aspiracions respecte el paper de la geografia són ben presents en la lliçó sobre els pobles iugoslau, lliçó, que s'acaba, per cert, amb la reivindicació d'una certa tradició cultural i, si ho volem, cívica i política.

“Mentre a l'Europa Occidental estem fent una operació que se'n podria dir federalista, els Estats-Nació perden força cap avall a base de regions autònomes i *Länder*, etc. i cap amunt a base de la Unió Europea (...), això a l'Europa oriental no passa, sinó al contrari: el federalisme soviètic s'ha desfet, el federalisme iugoslau s'ha desfet i això fa pensar que potser ha passat el temps d'aquell pacte sinal·lagmàtic de Pi i Margall, o del meu mestre de paper –de paper de lectura– que és el senyor Antoni Rovira i Virgili. Per fortuna el meu pare tenia la col·lecció de la *Revista de Catalunya* i a la meva adolescència o als 12, 13 o 14 anys, que ho llegeixo tot, doncs vaig llegir tota la *Revista de Catalunya*. Per tant em vaig empapar molt de Rovira i Virgili, que ja sabem que era un deixeble –també de paper– de Francisco, o Francesc, Pi i Margall” (Lluch, 1994, p. 21).

4. Discurs d'acceptació del Premi Ramon Fuster (Barcelona, 20 de març de 1985)

La darrera lliçó d'Enric Lluch a la qual volia proposar-vos d'atansar-nos és una mica atípica. Hem glosat tres lliçons seves que ens han permès parlar del Lluch pedagog i també d'apropar-nos a alguns aspectes de la seva obra i la seva trajectòria. Com heu vist, la primera, la de Liverpool el 1958, ens ha dut a referir-nos sobretot als anys de formació. La segona, la *laudatio* de Pau Vila el 1979, ens ha portat a parlar una mica de la seva posició en l'evolució de la geografia catalana contemporània. I la tercera, la conferència a la Societat Catalana de Geografia el 1994, de la seva concepció de la geografia.

Crec que a aquestes alçades ja deu ser ben evident a tots que el saber geogràfic no va ser mai, per a Lluch, una finalitat per si mateix. Tenia, certament, l'ambició de comprendre, d'interpretar, d'entendre. Però aquesta ambició no responia exclusivament una finalitat erudita ni, encara menys, la de satisfer els requeriments d'un escalafó acadèmic que mai no li va interessar. Volia comprendre per transformar, per ajudar a transformar el territori i millorar la societat.

Discret com era, no crec que mai s'hagués permès parlar d'ell mateix en aquests termes. Més aviat en les poques ocasions en les quals es permetia de referir-se a si mateix en públic era gairebé sempre a través de la ironia, aquella germana de sang de la intel·ligència. La quarta i darrera lliçó a què volia referir-me n'és una bona mostra. Es tracta del discurs d'acceptació d'Enric Lluch del

premi Ramon Fuster, que li fou concedit pel Col·legi de Doctors i Llicenciats l'any 1985. L'acte tingué lloc el dia 20 de març d'aquell any a la seu del Col·legi i consistí en la intervenció d'Albert Balcells sobre la trajectòria de Lluch que hem esmentat abans i la resposta d'aquest darrer. D'ambdós textos ens n'ha arribat una transcripció, publicada en el butlletí del Col·legi (Balcells, 1985; Lluch, 1985).

Si l'hem volgut triar, és, com dèiem, perquè resulta un dels pocs casos publicats en què Lluch parla d'ell mateix. Començà tot afirmant que molt es temia que, amb el seu parlament laudatori, Albert Balcells s'hagués “jugat avui el seu prestigi d'historiador, portat per la benevolència, per l'amistat i per la cordialitat”. A continuació, amb un to humorístic, va anar assenyalant allò que, al seu entendre, eren alguns dels trets fonamentals del seu caràcter i la seva trajectòria: la necessitat de treballar en equip per “instint de supervivència”; la seva voluntat de “ser segon de bord i no pas capità”; l'obstinació de mantenir unes idees i d'anar-les repetint moltes vegades “en diferents ambients, classes, conferències, predicacions, reunions, hores d'allí, hores d'aquí, qui sap si a la tarda o diumenges al matí” però “no com aquell que està construint una gran obra”, “sinó simplement funcionant de manera instintiva i espontània cada matí, cada tarda”; la versatilitat, la incapacitat de limitar-se a un sol àmbit, a un sol camp especialitzat, de no voler fer una sola cosa, encara que gran, sinó moltes en moltes direccions diverses.

Us convido que llegiu el text sencer de la intervenció, que no té preu. Si ho feu, sota la pretesa lleugeresa del parlament, hi trobareu un passatge que diu molt, crec, de l'actitud d'Enric Lluch davant de la geografia i davant de la societat. Un passatge que parla la necessitat de no rendir-se i d'actuar, siguin quines siguin les circumstàncies, i cal recordar que, al llarg de la seva vida, des del començament fins al mateix final, Lluch en va conèixer algunes de ben dramàtiques. Un passatge que resulta, penso, particularment adequat per la situació en què es troba avui el nostre país. Lluch hi reivindica el voluntarisme:

“Aquella cosa tan denigrada, que deu fer quedar tan malament, que ha de ser tan poc materialista històrica. El voluntarisme, és a dir, fer les coses quan no es deuen fer, quan no hi ha les circumstàncies, quan no comptes amb els recursos, quan tu no tens la preparació, quan no saps com t'én sortiràs, quan penses que acabarà probablement molt malament, i tot i això, fer-ho. I per tant una [...] cosa que jo proposaria als més joves de la sala, ja que als més grans no cal que els expliqui aquestes coses, és la de tenir un cert respecte davant les actituds voluntaristes que de vegades acaben sent molt pràctiques” (Lluch, 1985, p. 11).

Tant de bo que l'exemple d'Enric Lluch, les seves lliçons de geografia i no només de geografia, siguin per tots nosaltres una inspiració per anar endavant i per construir, precisament, una voluntat col·lectiva. La voluntat de sortir de la situació en la qual ens trobem i avançar envers una societat més equitativa, més culta i més justa.

Referència de les obres citades

- ALBET, Abel [ed.] (1997). *Enric Lluch. L'obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia (394 pàg.).
- BALCELLS, Albert (1985). [Glossa biogràfica d'Enric Lluch] dins "Enric Lluch: el premi Ramon Fuster d'enguany", *Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya*, núm. 51, abril-juny, p. 6-10.
- ESPINÀS, Josep Maria (1998). "Lliçó i goig", *Avui*, 21 de febrer.
- FARINELLI, Franco (2008). "Il maestro di ogni difficoltà", dins Maria Pia GUERMANDI; Giuseppina TONET [ed.]. *La cognizione del paesaggio. Scritti di Lucio Gambi sull'Emilia Romagna e dintorni*. Bolonya: Bononia University Press, p. 47-52.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors (2013). "Enric Lluch i Martín (1928-2012). In memoriam. Una mirada des del Departament de Geografia i *Documents d'Anàlisi Geogràfica*", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 59/2, p. 201-206.
- GLENNY, Misha (1992). *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War*. Londres: Penguin, 194 pàg.
- LLUCH, Enric (1958). *Contemporary Spanish Literature*. Liverpool, 4 de març 1958, document mecanografiat, 2 pàg.
- (1979). "Lliçó introductòria sobre Pau Vila i Dinarès. Breu cronologia biogràfica", dins *Pau Vila i Dinarès. Josep Ferrater i Mora. Doctors Honoris Causa*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 3-11.
- [dir] (1981-1984). *Geografia de la Sociedad Humana*. Barcelona: Planeta, VIII volums.
- (1985). [Discurs d'acceptació del premi Ramon Fuster] dins "Enric Lluch: el premi Ramon Fuster d'enguany", *Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya*, núm. 51, abril-juny, p. 10-12.
- (1990). [Nota sobre "Homenatge a Manuel Sanchis Guarner, d'Andreu Alfaro"] dins Vicent Maria ROSSELLÓ VERGER. *Geografia Humana del País Valencià*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, p. 4.
- (1994). *Els pobles iugoslavs*, conferència pronunciada a la Societat Catalana de Geografia, Barcelona, 9 de juny 1994, document mecanografiat, 21 pàg.
- NADAL, Joaquim (2012). "Les meves *Hores angleses*", dins Ferran SOLDEVILA [1938]. *Hores angleses*. Barcelona: Adesiara, p. 67-76.
- NEL·LO, Oriol (2003). "Enric Lluch i Martín", dins Antoni SIMON [ed.]. *Diccionari d'Historiografia Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 739-740.
- (2008). *Enric Lluch: la geografia, ciència social i compromís cívic*. Intervenció en l'acte de inauguració de l'exposició "Enric Lluch: l'obra escrita". Biblioteca de Humanitats, Universitat Autònoma de Barcelona, 18 de febrer 2008. <http://oriolnello.blogspot.com.es/2012/12/enric-lluch-la-geografia-com-ciencia.html>
- NOGUERO, Joaquim (1996). "(A)Punts cardinals. Entrevista a Enric Lluch", *Escola Catalana*, núm. 329, abril, p. 29-38.
- ROSELLÓ VERGER, Vicent Maria (1990). *Geografia Humana del País Valencià*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 143 pàg.
- SOLDEVILA, Ferran [1938]. *Hores angleses*. Barcelona: Adesiara, 2012, 311 pàg.
- TODOROVIC, Boro (1992). "Preface", dins Misha GLENNY. *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War*. Londres: Penguin, p. IX-X.
- UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA (1975). *Declaració de principis per una universitat nova*. Bellaterra, declaració aprovada pel Claustre el dia 15 de març de 1975, reproduïda a *Commemoració del Manifest de Bellaterra (febrer-1975-abril 2000)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 7-20.